

СОЦІАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТА ОХОРОНА ЗДОРОВ'Я НА ПРОМИСЛОВИХ ПІДПРИЄМСТВАХ КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ НАПРИКІНЦІ ХІХ СТОЛІТТЯ

У статті на основі архівних і опублікованих матеріалів розглянуто проблему робочих, житлових та побутових умов робітників, проаналізовано рівень медичного обслуговування та здоров'я службовців на промислових підприємствах Київської губернії наприкінці ХІХ ст. Автор детально показав всю систему соціального забезпечення робітників на підприємствах Київської губернії.

The article considers the problem of working, housing and everyday life conditions to workers with using archive and published materials. The level of medicine service and worker's health in the enterprises of Kyiv gubernia at the end of the XIX century are analyzed. The author gives all system of worker's social security with detailed.

Охорона здоров'я та соціальне забезпечення є невід'ємною складовою досліджень у напрямку соціальної сфери людського життя. Наприкінці ХІХ ст. це питання постало дуже гостро в процесі формування двох антагоністичних класів – буржуазії та робітництва. Нині багато підручників з історії України, за якими навчаються наші діти, присвячують кілька рядків, хто описово та побіжно, а хто й на одному кричущому прикладі, цій проблемі. Проте, загалом, жоден до кінця не розкриває і не усвідомлює цілісності та взаємопов'язаності у цьому історичному періоді двох, на перший погляд, несуттєвих понять українського повсякдення. Проаналізувавши доступні літературу та джерела можна стверджувати, що у Київській губернії наприкінці ХІХ ст. приділялася значна увага питанням охорони здоров'я та соціальному забезпеченню, напрямку пов'язаним із розвитком і ступінню промислового виробництва.

У історіографії дореволюційного періоду проблеми здоров'я робітників цукрових заводів знайшли висвітлення у дисертації на здобуття ступеня доктора медицини, сина священика Подільської губернії Ксенофонта Платоновича Сулими. Він отримав середню освіту у Подільській духовній семінарії, закінчив Харківський університет, здобувши ступінь лікаря та звання повітового лікаря. Як державний стипендіат мусив відпрацювати алтайським об'їзним лікарем Бійського округу, але назначений був Горецьким сільським лікарем Могильовської губернії (сучасна Білорусь), а згодом Летичівським (до 30 листопада 1881 р.) і Ямпольським (після 30 листопада 1881 р.) сільським лікарем Подільської губернії. Маючи 11-ти річний лікарський досвід, автор "Свеклосахарного производства в санитарном отношении", описує становище робітників у 1892 р. під кутом зору їхніх фізичних можливостей, оцінює їхнє здоров'я при виснажливій праці на заводах, перераховує сумні наслідки – різні каліцтва та хронічні хвороби [7]. Детальне становище робітників цукрових заводів на початку ХХ ст. описав Н. Рашевський, наголошуючи на традиційних жадливих і нелюдських умовах праці та проживання робітників [5]. Про соціальне забезпечення цінну інформацію дає Г. Наумов, який присвячує свою працю бюджетам робітників міста Києва, звертаючись до найбільш вживаного статистичного методу на той час – анкетного опитування. Раніше збір даних про заводи та фабрики здійснювався полісменами, а з 1870 р. ввели анкетування і відтепер самі фабрики мусили надсилати данні. Треба віддати належне дослідникам анкетного матеріалу, бо деякі власники заводів просто не прислали відповідей [17]. Г. Наумов досліджує сімейний стан робітників, житлові умови, витратні статті, зв'язки з землею та ставів відмінності у середовищі робітників [2].

Радянські дослідники багато разів зверталися до питання охорони здоров'я та соціального забезпечення, але їхні дослідження були з пропагандистською метою і переважно для розкриття процесу формування "найважливішого класу" – російського пролетаріату. Серед них можна відзначити загальні праці А. Г. Рашина [6] та

Ю. Кірьянова [1], конкретні праці про український пролетаріат О. О. Нестеренка [3, 4]. У сучасний період проблеми охорони здоров'я та соціального забезпечення на промислових об'єктах Київської губернії не знайшли належного висвітлення серед вітчизняних науковців. Ця прикра ситуація, погіршується тим, що неопублікованих матеріалів достатньо для написання взагалі окремої роботи щодо соціального розвитку Київської губернії наприкінці ХІХ ст. Серед джерел цього періоду слід відмітити офіційну статистику "Подорожніх журналів" фабричних інспекторів з матеріалів Київської, Волинської та Подільської губерній, які зберігаються у архівах і комплексно не досліджувалися, не використовувалися належним чином. Тому нагальним завданням є покладення початку та продовження досліджень щодо соціального становища робітників Київської губернії наприкінці ХІХ ст.

Яскравим соціальним явищем другої половини ХІХ ст. став процес формування робітничого класу. Повільно робітництво починає поривати свої зв'язки із землею, переходячи до роботи на великих підприємствах у містах. Слід відмітити, що наприкінці ХІХ ст. певна частина робітництва ще мала своє господарство, але почала жити із заводських виробничо-сезонних заробітків. Фабрично-заводська верства отримала власні специфічні риси, впливаючи на соціальну атмосферу міст і сіл, поступово займаючи власну соціальну нішу, випереджаючи консервативне і малорухоме міщанство, стикаючись із зростаючими інтересами буржуазії.

Розвивалася група виробництв харчової промисловості – цукрова, винокурна, тютюнова, мукомельно-круп'яна та олійна [4, с. 38]. По Київській губернії у 1897 р. найбільша кількість робітників була сконцентрована у 3-х групах виробництв: по обробці рослинних харчових продуктів 8606 роб., по виготовленню одягу – 9969 і по обробці металів – 7438 чоловік [4, с. 129]. У 1890 р. в Київській губернії працювало 16 суконних фабрик, 2 олійних заводи, 139 млина, 38 пивоварень та медоварень [9, арк. 62]. У Київській губернії було 45 із 198 по Україні цегельних заводів [4, с. 37].

Концентрація робітництва зробила актуальною проблему його професійної підготовки, соціального страхування, заробітної плати та охорони здоров'я. Особливо це помітно в цукровій промисловості України. На Правобережжі великі землевласники спеціалізувалися на вирощуванні цукрових буряків, були власниками цукрових заводів. У 1862 р. кількість фабрик і заводів у Київській губернії сягала 874 [8, арк. 17зв. – 18]. У 1889 – 1890 рр. діяло 653 фабрики та заводи, де працювало 38 тис. робітників. Вони приносили прибуток у 1889 р. – 7,6 млн. руб. Згодом відбувається процес збільшення кількості робітників та зменшення фабрик і заводів [10, арк. 14, 14зв.]. У розвиток цукрової промисловості в Російській імперії вкладалися значні кошти, якщо вірити статистичним даним, на влаштування 400 заводів у 1860 р. з 1600-ма пресами було затрачено 30 млн. руб. та 12 млн. руб. оборотного капіталу. Але ці кошти про-

ходили повз людей, які працювали та розвивали цукрову промисловість.

Щоб краще уявити характер та робочу атмосферу цукроварень, наведемо кілька їхніх описів та проаналізуємо вплив соціального статусу власників на них. Тут потрібно відмітити, що санітарні та житлові умови для робітників в повній мірі залежали від власників заводів. Так, відомими представниками буржуазії у Київській губернії були графи Бобринські, яким належав ряд цукроварень. Балаклеїнський цукровий завод графів Бобринських у Черкаському повіті Київської губернії, побудований ще 1852 р., був вдосконалений ними у 60-х роках XIX ст. Бобринські платили 180 руб. за патент і єдине значне нововведення було влаштування на заводі дифузійного апарату по системі Роберта з різкою для буряків. Бобринські мали патенти й на інші заводи, наприклад паровий Яблонівський пісочно-цукровий завод у тому ж повіті, збудований у 1839 р., патент якого коштував 320 руб. мав кращі технічні вдосконалення. Це була кам'яна будівля у три поверхи, вкрита залізом. Із технічних новинок завод мав кімнату із барабанною мийкою для буряків, кімнату для дифузії у два поверхи із різкою для буряків, а також транспортер, що подавав порізаний буряк до іншої кімнати. Апаратне відділення у 2–3 поверхи мало вісім мідних котлів, що нагрівалися паром, залізну піч, залізний холодильник, залізний резервуар для збирання вуглекислого газу та дві парові машини з насосами, що витягували вуглекислий газ із печі. Також на заводі було п'ять фільтрпресів та парова водокачка. Парове відділення розташовувалося окремо від будівлі заводу. Завод мав 5 підвалів для зберігання буряків, пожежний сарай, контору та казарму з двома кухнями для робітників, розраховану на 800 чоловік, баню, лікарню. 200 руб. коштував патент Грушевського цукрового заводу графів Бобринських у Чигиринському повіті. Він був збудований 1845 р. і проходив по документації як завод фабричного типу "з вдосконаленими знаряддями для видалення і випаровування соку", гідравлічними паровими пресами на коліях. Сам граф Бобринський розробив для нього вимочувальні циліндри [16, арк. 7, 13, 14, 17].

Зразковим вважався цукровий завод графів Олександра, Володимира, Лева Олексійовичів Бобринських, що знаходився у селі Смілі Черкаського повіту Київської губернії. Завод працював з 1838 р. і розташовувався спочатку на 20 десятинах землі. У 1848 р. був перебудований на парову систему і розрісся у 1896 р. до 107 дес. [18, арк. 1, 117]. Найгіршим із цілої низки цукроварень можна вважати Бужанський цукровий завод Звенигородського повіту, який належав А. Потоцькому. Інспекторів вражав бруд у відділеннях, де працювали напівголі робітники, в приміщеннях було тісно і жарко. Приміщення для гасіння вапна класифікувалося як "отвратительное". Перший поверх низький [14, арк. 124, 126зв.]. На приватному Кисельовському цукровому заводі Звенигородського повіту фіксувалася тіснота, бруд, жар. У відділеннях було незручно. Інспектор відмічав: "Жара на всьому заводі нестерпна. Робітники, як кажуть, течуть!" Приміщення бані для робітників утримувалося "до неподобства брудно" [14, арк. 133зв., 134].

Але найкращими для здоров'я та забезпечення робітників були заводи різних товариств Київської губернії. Так, Кальницький цукровий завод Липовецького повіту у 1881–1897 мав 26 десятин землі. Побудований у 1859 р., завод мав парову систему і був застрахований. Кам'яні будівлі у 2 поверхи з підвалом, вкриті залізом, мали всередині мийку, транспортер для буряку, уловлювач камінців, парові машини, сушарні, фільтрпреси

та інше нове обладнання. У дефекаційних котлах варилося сік з вапном [19, арк. 1–14, 24зв.].

Орендарі цукрових заводів були досить уципливими у витратах на соціальне забезпечення робітникам, проте їхні угоди із власниками змушували їх ставитися до майна та робітників поблажливіше. Так, Граф К. В. Браницький за орендною угодою передав колезькому раднику А. Ф. Залеському на одну компанію цукроваріння 1869–1870 рр. два цукрово-пісочних заводи у Канівському повіті при селах Мироновці та Хохутві. Орендар письмово обіцяв: "Я, Залеський, повинен визначити цукрові заводи на протязі орендного строку утримувати в належному стані, а на завершення терміну передати Департаменту уділів всі будівлі, машини, снаряди та апарати згідно описам". Також орендар зобов'язувався сплатити патент на право виробництва цукру і акцизи. Разом з цукровим виробництвом, Залеський приймав до 1970 р. і 5 фільварків від Браницького: Мироновський, Расавський, Олександрівський, Заленковський, Хохутвянський. Землі фільварків відвели під буряки 592 дес., під жито 231 дес., пшеницю – 593 дес. За оренду цукрових заводів та фільварків Залеський сплачував 30290 руб. Для виробництва цукру на заводах відпускалося 4 тис. сажнів (1 сажень = 3 аршини = 2,134 м.) сухих дров по 5 руб. за кубічний сажень, за доставку яких відповідав Браницький [11, арк. 1–2, 3, 4].

Орендарями виступали і товариства. Так, у 1870 р. Товариству Романовських цукрових заводів було здано в оренду Хохутвянський цукровий завод у Канівському повіті строком з 1870 по 1876 рр. Це Товариство складалося із купця Гісен-Дармштадському, Фрідріха Рау, князя О. С. Кудашева та члена торгового дому "Стукет та Спис" Роберта Списа. Орендований завод мав 4 гідравлічні преси та додатково 656 дес. земель-фільварків. За орендним договором, Товариство могло передавати завод в оренду іншим особам, але у випадку пожежі мало відбудувати завод за власний рахунок. Передбачалося продовження цього контракту до 1879 р. за бажанням товариства, що й було зроблено за 31190 руб. Проте саме у тому році на заводі виникла пожежа і Товариству Романовських цукрових заводів було відмовлено в продовженні оренди, завод ліквідовано. На тому місці у 1880 р. купець Войко Фейнзельберг запропонував побудувати винокурений завод, але цей проект було визнано невігідним. Далі висувалися ідеї відбудувати завод по-новому, але 1881 р. мешканці містечка Богуслава розкупили цеглу та камінь фундаменту із заводу, землі почали орендуватися для ведення господарства і заводське майно було продане з торгів [11, арк. 7, 28, 32–34, 191, 421–464]. На Лебединському цукровому пісочному і рафінадному заводах Лебединського товариства в Чигиринському повіті "взагалі покращення... йдуть безперервно і завод взагалі дуже добрий". Завод утримував лікарню на 16 ліжок та двокласне приходське училище [14, арк. 140–141].

Цукровий завод Київського Товариства, зацікавлений у привабливості робітників, доплачував тим, хто приходив працювати на другий рік та виділяв святкові премії. Так, за грудень 1886 р. 530 осіб отримали 860 руб., за січень 530 осіб отримали 783 руб. Інспектор відмічав особливо, що "штрафні гроші йдуть на потреби робітників". Так, у 1882–1883 рр. було оштрафовано на суму 590 р. 97 коп., а на потреби робітникам пішло 540 руб., а у 1883–1884 рр. з 599 руб. 9 коп. штрафних 592 руб. 35 коп. пішли на лікарню, поховання робітника, допомогу робітнику, нагородні, лікарям за операції. У 1884–1885 рр. з 538 руб. 49 коп. робітникам дісталось 430 руб. 84 коп., у 1885–1886 рр. з 317 руб. штрафних використано 219 руб. 79 коп. для покращення "побуту

хворих". При заводі була каса допомоги робітникам, утворена з одночасних внесків від правління. На 1887 р. у касі було 5143 руб. 11 коп. 5 % прибутку із цієї суми видавалася як допомога робітникам при нещасних випадках. Існувала ощадкаса робітників із їхніх добровільних внесків, не менше 25 руб. одночасно, причому завод виплачував 5 %. Станом на 1885 – 1886 рр. оборот каси становив 20 233 руб., із суми внесків отримано 10947 руб. На 1887 р. у касі було 19 тис. руб. У касі є прізвища 56 робітників [13, арк. 28зв., 29зв.].

Щодо обладнання на заводах, то згідно загальних статистичних даних цукрові заводи освітлювалися під час виробництва цукроваріння електрикою, свічками, керосином, спиртом, нафтою, маслом, газом. Найпоширенішим було використання керосину, хоча траплялися вже і заводи, освітлені електрикою. Таким, заводом наприклад був Почанінський цукровий завод Преснухіної у Звенигородському повіті [15, арк. 133]. Щодо реманенту, то на цукроварнях існував дефіцит звичайних лопат, кошиків, тачок, але закупалися елеватори, підйомники і транспортери. Мали цукроварні складнощі із влаштуванням водокачок та мийок. Щоб зекономити на переобладнанні, власники заводів віддавали перевагу звичайним "кулачним" мийкам, далі популярністю користувалися середні у ціновому секторі барабанні мийки, а найдорожчими були мийки системи Баранова з вловлювачами камінців. Широко використовувалися прилади для подрібнення буряків: різки звичайні з горизонтальним ножовим кругом були влаштовані на більшості заводів, відрізнялися по кількості рам з ножами. Також не шкодували грошей на преси, прилади для вимочки, для очищення соку, механічні фільтри, мірники для вапнякового молока, мішалки, котли [20, арк. 5, 6зв., 7зв., 11].

Робоча атмосфера була доволі напруженою. Так, на цукровому заводі князів Лопухіних при селі Надутове, Канівського повіту працювало 244 робітники, 21 майстри та 163 людини зрочні. Майстри (слюсарі, токарі, ковалі, мідники, покрівельники та інші) отримували найвищу зарплату, яка коливалася від 25 до 33 руб. на місяць, також до 1 тис. пудів жому, який можна було використовувати як корм худобі, та квартири. Робочі на заводі не мали спеціального одягу, при вапні працювали без захисних окулярів та респіраторів. Кам'яні казарми для робітників великими, але без належної вентиляції, що було характерним для всіх цукроварень наприкінці XIX ст. [14, арк. 3, 4, 7].

Якщо ж взяти великий механічний цукровий завод К. А. Балашової при м. Городище, Черкаського повіту, де працювало 871 чоловік, то він буде зразковим для такої кількості робітників. 508 чорноробів отримували так само як і на більшості заводів – по 6 руб. на місяць та харчування. На 30 днів завод виділяв робітникам – 30 фунтів (далі – ф.) борошна, 15 ф. гречки, 20 ф. пшона, 4 ф. солі, 2 ф. масла, 2 ф. цукру, 2 ф. телятини, 3 ф. риби. Судячи із особливого пункту договору з робітниками про заміну неїстівної їжі, таке траплялося часто. Погана їжа замінювалася таким чином: 3 ф. телятини = 1 ф. сала. А ще телятина замінювалася рибою, а сало – маслом. На борщ 120 робітників виділяли 2 відра квашеної капусти та буряків [14, арк. 10, 11зв.]. Важливим є те, що на Ольховецькому цукровому заводі графа Андрія Адамовича Потоцького, при містечку Ольховець Звенигородського повіту, робітникам видавався підвечірок: по 1 ф. сала на 6 днів, ½ оселедця або іншої риби. При виході робітників із заводу видавалося по 2 хліба кожному. А ще при заводі була гарна, нова баня, яка працювала по п'ятницях і суботах, але так як у ній милися службовці, то інспектор припускав, що "дуже вірогідно робітники нею не користуються". Окрім цих

новаторств, всі робітники і службовці були застраховані у Товаристві "Росія" від каліцтв за рахунок заводу, якому це коштувало 500 руб. на рік. На випадок смерті, страховики видавали тисячократний поденний заробіток жертви. При каліцтві видавалося згідно ступені каліцтва. Всього було застраховано 466 душ. Директор заводу ввів для робітників розрахункові книжки, де зазначалися умови найму, відмічалися дні роботи і правила для робітників. У казармі висіли правила внутрішнього розкладу, хоч і не повні [15, арк. 139, 140, 141зв., 142].

При цукрових заводах наприкінці XIX ст. існували лікарні, де обов'язково повинні були бути лікар та фельдшер. Проте, якщо фельдшери інколи жили у заводських лікарнях, то лікарі зазвичай були приїжджими. Період їхнього приїзду встановився досить чіткий – не раніше як за два місяці. Тому отримати якісну медичну допомогу на місці робітнику було досить важко. Дуже рідко можна побачити таку характеристику заводських лікарень: "велика і дуже добра", але дивує це тим більше, що далі відмічається для всіх пацієнтів тільки одне ліжко у маленькій кімнаті. Більше здивування і недовіри у дослідника викликає відзначення, що "хворих взагалі буває вкрай мало" [14, арк. 3, 4, 7]. Найважливішою умовою функціонування лікарні була наявність аптечки.

На вже згаданому цукровому заводі К. А. Балашової лікарня розташовувалася у новому будинку, кімнати вражали чистотою, були в порядку аптечки. На час інспектування лікарні там знаходилося чотири хворих – у одного був перелом ноги та пошкодження голови, бо він впав з 2 поверху, у другого велика рана на руці через удар каменя та потрапляння туди вапна, у третього рана на долоні через необачне поводження на елеваторі, а у четвертого була рана під оком через невідомі причини [14, арк. 17]. Лікарня Кашлановського цукрового заводу графів Бобринських Звенигородського повіту призначалася для всієї округи, тому розрахована була на 25 ліжок з різними відділеннями, лікарі перебували при ній постійно. На утримання лікарні завод витрачав 5 тис. руб. Проте це скоріше виняток, ніж правило [14, арк. 137].

Особливого обладнання у більшості лікарень при заводах не було. Найкращі лікарні, які мали справді укомплектовані ліками аптечки, коштували заводам від 3000 руб. Проте переважна більшість заводських лікарень утримувалася по залишковому принципу. Так, лікарня Кисельовського цукрового заводу складалася з однієї невеликої кімнати на 2 ліжка, аптечка була бідна, хворим видавалася тільки білизна. За все цукрове виробництво (приблизно за три місяці) до лікарні зверталося тільки 100 чоловік, що є неправдоподібним і заниженим показником для такого травматичного і небезпечного для здоров'я виду підприємств. Лікарі приїздили із містечка Звенигородки два рази на тиждень. Утримання лікарні коштувало заводу від 1200 до 1600 руб. на рік. Лікар отримував 500 руб., а фельдшер – 300 руб. [14, арк. 131, 134зв.].

Цукровий завод О. І. Лопухіної при селі Матусові Черкаського повіту, утримував лікарню, якою робітники не користувалися. Три роки у ній не було хворих, що пояснювалося тим, що робітники були місцевими. Все лікування знаходилося у руках фельдшера, а лікаря могли викликати з містечка Шполи. Утримання лікарні у 1887 р. коштувало заводу 628 руб. 34 коп. [14, арк. 141, 144].

Кращим медичним обслуговуванням та людянішим ставленням до проблем робітників на шкідливому виробництві відрізнялися лікарні при цукрових заводах приватних фірм та товариств. Так, на цукровому заводі "Дітріха та Гилве" при селі Церхнячці Уманського повіту до лікарні під час перевірки потрапило двоє хворих – дівчина з переломом ступні та чоловік з ампутованою

рукою вище ліктя. Лопата робітника потрапила у мючий барабан, і він скалічився, коли намагався її дістати. Утримання лікарні коштувало приватному заводу 1107 руб. Харчі хворим відпускалися від заводу і під час лікарняного робітникам зберігалася жалування [13, арк. 3, 9]. Про утримання лікарні цукровим заводом Київського Товариства "в точності не известно". Лікар отримував 2 тис. руб., а фельдшер – 600 руб., медикаменти коштували 1200 – 1500 руб. на рік. Загалом приблизно утримання лікарні на 34 чоловічих і 8 жіночих ліжок, обходилося 3 тис. руб. на рік [13, арк. 29зв.].

Не слід, очевидно, вважати, що всі товариства були взірцевими у плані соціального та медичного забезпечення, так само як і приватні власники всі були експлуататорами. Так, на Махорінецькому цукровому заводі Товариства при селі Ізолахських Махарицях Бердичівського повіту, лікарня розміщувалася в окремому будинку, де жив фельдшер, мала три кімнати по 2 ліжка в кожній. Хворих годував фельдшер, отримуючи 25 коп. за хворого. Лікар викликався два рази на тиждень з Бердичева. Утримання лікарні коштувало заводу 1800 руб. на рік [13, арк. 59]. Цікавим є той факт, що на цукровому заводі Івана Яковлевича Паншина при містечку Стеблівці, Канівського повіту за умовами заводу і підрядчика відзначалося наступне: "...чай, молоко і вино – відпускаються заводом хворому робітнику, а харчі дає підрядчик Рувінський" [13, арк. 127зв.]. Також, корисним, для висвітлення охорони здоров'я на промислових підприємствах буде примітка, зроблена фабричним інспектором щодо Прицьковського цукрового заводу Кисельовського Товариства при селі Великі Прицаки Каневського повіту. Утримання лікарні коштувало 1000 руб. на рік. Тоді фельдшер жив при заводі, а лікар Грабовський приїжджав раз на тиждень із Ржищева. Для запису хворих велася не книга, а зошит і заповнювався нерозбірливо. Хворих було записано мало [15, арк. 118].

Низький ступінь охорони здоров'я та соціального забезпечення у цукровій галузі, можна хіба що порівняти з не менш важким у тютюновому і махорковому виробництві, металургії та гірничо-видобувній галузях, де використовувалася також праця неповнолітніх і жінок. Тютюнове і махоркове виробництво зростало: якщо у 1890 р. було 6 тютюнових фабрик [9, арк. 62], то 1907 р. 109 фабрик, 21 фабрика у Київській губернії, а мукомельних 58 у 1900 р. [4, с. 52–53]. У 1910 – 1913 рр. збільшення числа робітників на цукрових заводах: 1900 р. – 197 заводів – 116732 робітника, 1914 – 210 і 129256 [4, с. 106]. У Київській губернії 78 цукроварень і 50500 робітників [4, с. 107]. Особливо шкідливими для робітників фабричною інспекцією губернії Київського фабричного округу були визнані роботи на тютюнових фабриках, у відділеннях переробки махорки та приготування нюхального тютюну [12, арк. 91]. Тютюнове виробництво, було шкідливе через наявність на фабриці пилу, аміакових і нікотинових парів, тобто через шкідливі властивості сировини. Робітники часто хворіли, а жінки втрачали здатність до материнства. Нікотин діяв на нервову систему, хронічне отруєння малолітніх і жінок. Проблеми із серцем, головні болі, нервові припадки. Скупченість робітників на тютюнових фабриках. Лікарень не було. У Харківському окрузі 46 тютюнових фабрики [3, с. 11].

На київській тютюновій фабриці Соломона Когена у папіросному відділенні працювало 20 майстрів, 45 майстринь, 9 хлопчиків, 20 дівчаток, які отримували від 8 до 5 руб. на місяць. На іншій тютюновій фабриці братів Коген працювало 178 робітників, із них 8 хлопчиків по 13 – 14 років та 32 дівчинки 12 – 14 років, які отримували по 1 – 3 руб. Малолітніх затримували на лишні пів-

тори години постійно і також на тютюновій фабриці Чижика. На київській тютюновій фабриці Згурії, працювали 38 робітників: 5 чоловіків, 12 жінок і 3 помічника. Дівчатка від 13 до 14 років працювали у папіросному відділенні. Неграмотні отримували від 3 до 5 руб. на місяць. Приміщення були підвальні та сирі, сперте повітря. Київська тютюнова фабрика Егіза утримувала 160 робітників, серед яких була 21 неграмотна дівчина по 12 – 14 років, всі отримували від 2 до 5 руб. на місяць. На махорковій фабриці Римаренка працювало 14 жінок і всього 17 чоловіків [14, арк. 29зв., 30, 37, 39, 61, 62зв., 63].

В металургії Київської губернії наприкінці XIX ст. спостерігалися ще важче соціальне становище та низький рівень охорони здоров'я. На Київщині діяло 9 металообробних підприємств з 519 робітниками, виробництво продукції яких давало 1,2 млн. руб. прибутку. Також працювало 32 ливарно-машинобудівних заводів, де працювало 8582 робітників, виробництво яких давало продукції на 4,7 млн. руб. У 1884 р. у Київській губернії найбільшого розвитку набуло машинобудування, пов'язане із розвитком металургійного комплексу: на 15 підприємствах працювало 2047 робітників [4, с. 90, 92]. Саме виробництво металів було шкідливим для здоров'я робітників через велику температуру і отруйні гази, які виділялися металом і шлаками. Шлаківник і його помічники працювали в газових випаровуваннях, без спецодягу. Муляри, які ремонтували піч, кожного разу ризикували життям [3, с. 10]. Ніяких лікарень при цьому виробництві не існувало. Лікування за рахунок підприємства не провадилося. Жахливішими були хіба-що умови, в яких працювали гірники. Це навіть визнала буржуазія на з'їзді по боротьбі з холерою в Катеринославі 1914 р. Наприкінці XIX ст. не було автоматичних механізмів шахт, робітники працювали без світла, лише у світлі ламп, у вугільному пилу і шкідливих газах. Інколи ще й по-пояс у холодній чи гарячій воді. Траплялися часто отруєння газами, бо дешевше було випускати його прямо у шахти, ніж робити відвід по спеціальних трубах. Відкриті лампочки у закритому просторі шахти виділяли кіпоть, що ще більше отруювало повітря. Робітник, який працював шахтарем 5 – 10 років мав легені повні вугільного пилу. Особливо вугільний пил псував зуби та ясна. Серед гірників були поширені шлункові захворювання, не було лазень і навіть умивальників. Велика втома робітників призводила до того, що вони лягали спати у чому працювали [3, с. 8–9].

Отже, соціальне забезпечення та охорона здоров'я у Київській губернії наприкінці XIX ст. залишалися низького рівня. Умови праці так само як і лікарні при заводах були кращими при Товариствах та у володінні достатньо заможних буржуа. Хоча промислове виробництво буржуазії характеризувалося лише бажанням отримати прибуток, що інколи призводило до втрати почуття міри щодо експлуатації робітників. Розглянуті промислові підприємства Київської губернії наприкінці XIX ст.: цукрове, тютюново-махоркове та металургійне вважалися як прибутковими та перспективними так і небезпечними для здоров'я робітників. Не дивлячись на це, на той час охорона здоров'я та соціальне забезпечення залежали повністю від волі власників та держави, жодного вичерпного законодавства щодо захисту робітників не існувало.

Наявність архівних та опублікованих матеріалів свідчить, що потрібно продовжити дослідження актуальних проблем соціальних проблем у Київській губернії наприкінці XIX – на початку XX ст., зокрема корисним буде висвітлення та аналіз жіночої праці та праці неповнолітніх на тютюнових та махоркових фабриках, методологічні розробки щодо застосування "Відомостей про події" як джерела

при дослідженні робітничого питання Київської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. тощо.

1. Кирьянов Ю. И. Жилищный уровень рабочих России (конец XIX – начало XX в.) / Кирьянов Ю. И. – М.: Наука, 1979. – 286 с. 2. Наумов Г. Бюджеты города Киева / Г. Наумов – К.: Типография И. Чоколова, 1914. – 104 с. 3. Нестеренко О. О. Заробітна плата промислових робітників України наприкінці XIX – на початку XX ст. / Нестеренко Олександр Олександрович. – К., 1951. – 62 с. 4. Нестеренко О. О. Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці XIX і на початку XX ст. / Нестеренко Олександр Олександрович. – К.: Держполітвидав, 1952. – 180 с. 5. Рашевский Н. Н. О положении рабочих на сахарных заводах / Н. Н. Рашевский. – К.: Типография 1-й Киевской Артели Печатного дела, 1907. – 24 с. 6. Рашин А. Г. Формирование рабочего

класса России. Историко-экономические очерки / Рашин Адольф Григорьевич / Под ред. С. Г. Семашко. – М., Изд. соц.-экономической литературы, 1958. – 624 с. 7. Сулима К. П. Свекло-сахарное производство в санитарном отношении / К. П. Сулима. – СПб.: Типография М. М. Стасевича, 1892. – 223 с. 8. ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 41. – Спр. 2а. 9. ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 528. – Спр. 489. 10. ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 543. – Спр. 297. 11. ЦДІАУ. – Ф. 497. – Оп. 1. – Спр. 1. 12. ЦДІАУ. – Ф. 574. – Оп. 1. – Спр. 205. 13. ЦДІАУ. – Ф. 575. – Оп. 1. – Спр. 2. 14. ЦДІАУ. – Ф. 575. – Оп. 1. – Спр. 4. 15. ЦДІАУ. – Ф. 575. – Оп. 1. – Спр. 6. 16. ЦДІАУ. – Ф. 619. – Оп. 1. – Спр. 277. 17. ЦДІАУ. – Ф. 730. – Оп. 1. – Спр. 42. 18. ЦДІАУ. – Ф. 730. – Оп. 1. – Спр. 51. 19. ЦДІАУ. – Ф. 730. – Оп. 1. – Спр. 67. 20. ЦДІАУ. – Ф. 730. – Оп. 1. – Спр. 464.

Надійшла до редколегії 19.05.09

О. Комаренко, доц., С. Чолій, асп.

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНОГО ПОРТРЕТУ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ АВСТРО-УГОРСЬКОЇ АРМІЇ II ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ (ЗА КАРТКАМИ ОСОБОВОГО ОБЛІКУ)

Стаття має на меті показати новий підхід до вивчення соціального портрету військовослужбовців австро-угорської армії

The goal of the article is to show new method of approach to the investigation of the social portrait of the serviceman of the Austro-Hungarian army

В сучасних умовах розвитку української історичної науки, особливо після здобуття Україною незалежності, набувають більшого розвитку нові, раніше їй не характерні, тенденції та напрямки. Одним із таких порівняно нових для України напрямків є соціальна історія. В контексті історії України II половини XIX – початку XX століть, зокрема тієї її частини, яка на той час входила до складу Австро-Угорської імперії, особливу цікавість викликає соціальна історія та соціальний портрет пересічних верств населення.

Водночас історія Австро-Угорщини та її складових частин (особливо Галичини) зазначеного хронологічного періоду розглядається переважно за єдиною схемою, заснованою на офіційній імперській статистиці та класичній дослідницькій схемі економічної історії [1, 15, 18, 19]. Ця схема склалася ще наприкінці XIX століття, і використовується досі дослідниками різних країн. Фактичний матеріал таких праць, відповідно, практично не відрізняється і зосереджується на тих соціальних показниках, які визначалися у щорічних статистичних звітах державних статистичних органів (К. К. Statistischen Central-Commission). Це переважно основні професійні та національні характеристики населення усєї імперії [3, 4, 26].

Із загального числа таких праць можна виділити дослідження, присвячені збройним силам [1, 6, 16, 21, 22, 24]. Вони також засновуються переважно на імперській статистиці, тому їм характерні риси, аналогічні описаним вище працям. Водночас праці польських дослідників Т. Новаківського, М. Клімецькі, М. Кротофіла та українського дослідника О. Шанковського присвячені національному питанню в збройних силах Австро-Угорщини та місця в них української та польської національних груп, проте практично не повідомляють нічого про особливості їх соціального портрету. Дещо окремо від них стоїть праця німецького автора (Л. Зондхауз), яка ставить завдання, схожі до завдань автора – виокремити національні та соціальні особливості офіцерського морського корпусу Австро-Угорщини за весь час її існування [25].

Тому, на основі проведеного аналізу історіографії можна відповідально стверджувати, що тема особливостей соціального портрету військовослужбовців Австро-Угорщини була розглянута лише в окремих аспектах.

Саме зважаючи на таку специфічну ситуацію, що склалася, автор прагне звернути увагу на інший тип документальних джерел, який допоможе визначити

особливості національної політики Австро-Угорщини в другій половині XIX – на початку XX століття та внести додаткові штрихи до соціального портрету її військового контингенту та всього населення. На думку автора, зазначений тип джерел – картки особового обліку, можуть допомогти дослідити та деталізувати особливості соціального портрету військовослужбовців, який можна перенести і на решту населення Австро-Угорщини.

Австро-Угорщина цілком справедливо вважалася "кляпковою імперією". Після підписання Компромісу (Ausgleich) 1867 року дуалістичний принцип управління об'єднав величезне різноманіття національних та конфесійних груп населення [5].

Збройні сили Австро-Угорщини при детальному їх розгляді справляють враження самої імперії в мініатюрі. Так само, як у її державній структурі, і збройні сили розподілялися на дві великі частини – німецьку та угорську, з певними, досить чіткими особливостями. Строката національна структура мала своє відображення в армії – полки та батальйони практично всіх родів військ, як і провінції Австрії чи Угорщини, мали стале "національне обличчя" та окремі командні мови для національних меншин. З 102 піхотних полків 52 було практично однонаціональних: 8 українських (русинських), 4 польських, 5 чеських, 3 сербських, 2 хорватські, 1 моравський (чеський), 1 словацький, 8 німецьких, 9 угорських та 3 русинських. Решта полків були полінаціональними [17, с. 120-137]. Число "полкових мов" інколи складало навіть 4, тобто в одній військовій частині знаходилось одразу 4 великі національні групи та кілька невеликих. Територіальна система комплектування призводила до того, що населення, призване до збройних сил в умовах мирного часу, проходило службу переважно на території свого ж призовного округу, тобто на території компактного проживання своїх ж національних груп [16, с. 38].

Конфесійні відмінності населення монархії також відобразилися у запровадженні інституту військових капеланів та внесення їхніх посад у штатні розписи збройних сил. Разом із офіцерською ієрархією було створено ієрархію духовних сановників одразу кількох провідних християнських конфесій Австро-Угорщини та мусульманства (Islamitische Militärsorge), котрі мали своїм завданням організацію задоволення духовних потреб своїх підопічних. Під час першої світової війни було створено також іудейську Israelitische Militärsorge [20, р. 35-36].